

УДК 903.22 (477.83)
ВЕРХОТУРОВА М. А.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ГАРМАТИ З КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті проаналізовано два взірці артилерії XVI ст. з колекції Львівського історичного музею. Коротко описано історію появи та стан забезпечення Львова даним видом озброєння. Розглянуто технологію використання гаківниць та довгоствольних малокаліберних гармат. Зроблено порівняльну характеристику конструктивних особливостей будови гармат, які впливали на відмінності в застосуванні. Досліджено музейну історію гармат.

Ключові слова: гаківниця, довгоствольна малокаліберна гармата, артилерія XVI–п.XVII ст., колекція, Львівський історичний музей.

Новизна дослідження та його актуальність. За останні п'ять років в Україні значно зросла увага науковців до дослідження невивчених сторінок воєнної історії нашої держави. Відображення цього процесу бачимо в стрімкому зростанні кількості фахових наукових праць низки сучасних українських істориків. Невід'ємною складовою військової історії є історичне зброєзнавство. Особливої актуальності сьогодні набуває питання ретельного вивчення взірців артилерії XIV–XVIII ст., які зберігаються в музейних колекціях. Всестороннє дослідження кожної окремої гармати дасть змогу зброєзнавцям, історикам та всім зацікавленим історією розвитку артилерії простежити еволюцію даного виду озброєння, зрозуміти чому саме, коли та як вдосконалювалися і змінювалися ті чи інші конструктивні особливості стволів. Застосування порівняльного аналізу зробить можливим вивчення особливостей використання різних гармат одного часового періоду. У статті вперше вводяться в науковий

Верхотурова Мар'яна Андріївна, викладач кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, м. Львів.

© Верхотурова М.А., 2017

обіг два взірці артилерії XVI ст. з колекції Львівського історичного музею. Це обумовлює новизну та актуальність дослідження.

Стан дослідження проблеми. Історія вогнепальної зброї завжди належала до важливих тем дослідження для воєнних істориків, відображення цього ми бачимо в численних наукових працях. Та якщо кількісний склад арсеналів українських замків і фортець XIV – XVIII ст. вивчено достатньо ґрунтовно (досить згадати відомі праці М. Грушевського, І. Крип'якевича, В. Александровича), то питання якісного аналізу досі залишаються недостатньо опрацьованими [1 – 3]. В монографії О. Мальченка «Арсенали українських замків XV–XVII ст.», автор розглянув історію розвитку артилерії та системи державних арсеналів на українських землях у XV–XVII ст., частково проаналізувавши не лише їх кількісний, але і якісний склад [4]. Окремо висвітлив персональний склад українських гармашів, умови та характер їх служби.

Вагомий внесок у дослідження історії появи та розвитку артилерії XV–XVIII ст. у Львові зробив К. Бадецький. У працях «Людвисарство львівське часів Зигмунта I» та «Середньовічне людвисарство львівське» на основі аналізу документальних джерел автор описує, які саме майстри та коли працювали в місті, частково аналізує інвентарні описи міського арсеналу [5 – 6].

У сучасній українській історіографії проблематика попереднього дослідження артефактів артилерійського озброєння представлена працями О. Мальченка та М. Верхотурової [7 – 9]. Розроблення питань історії формування музейних колекцій артилерії досі залишається незадовільним і потребує опрацювання. Окремо відзначимо потребу в створенні каталогів колекцій артилерії XIV–XVIII ст. українських музеїв.

Метою автора є введення в науковий обіг двох предметів з колекції Львівського історичного музею, а саме – гаківниці та довгоствольної малокаліберної гармати.

Сьогодні в колекції Львівського історичного музею зберігаються два взірці артилерії XVI ст., в інвентарних книгах

їм присвоєно № З-2875 та З-2878 [10 – 13]. Візуально та конструктивно дуже схожі, проте кожний має свої особливості застосування. Відносимо ці два взірці до легкої артилерії, а тому – вважаємо за доцільне порівняння між собою їхніх характеристик, що впливають на відмінності у застосуванні.

Артилерійське знаряддя під інвентарним номером З-2878 – це залізна кована гаківниця XVI ст. Гаківницями називали довгі важкі рушниці, конструктивною особливістю яких був гак, що розміщувався в дульній частині ствола, зазвичай ближче до дульного зрізу. Основним призначенням гаку було зменшення віддачі під час стрільби. Для цього за його допомогою гаківницю впирали у стіну, бруствер чи іншу опору. Назва, звичайно, теж походить від конструктивної особливості – гака. Широко застосовувалися на всій території сучасних українських земель до XVII ст. включно. Були в значній кількості на озброєнні українських замків та міст, використовувалися й козацьким військом [4, с. 305 – 312]. Це пояснюється кількома факторами: по-перше, вони були відносно недорогі; по-друге, прості у застосуванні та зручні для швидкого перенесення; по-третє, прості у виготовленні. Проте мали гаківниці і недоліки, характерні практично для всіх видів артилерії XV–XVIII ст., перш за все пов'язані з точністю та дальністю стрільби.

Опишемо гаківницю з колекції Львівського історичного музею під інвентарним № З-2878:

довжина ствола загальна: 1450 мм;

довжина каналу ствола: 1417 мм;

діаметр каналу ствола: 25 мм;

діаметр запального отвору: 5 мм;

відстань від базового кільця до центру запального отвору: 35 мм;

тіло гармати конструктивно і візуально ділиться на дві частини – дульну та казенну, які співвідносяться між собою у пропорції 1:4.

Казенна частина ствола виконана у формі восьмигранника, довжиною 310 мм. Запальний отвір розміщений на правій боковій грані на відстані 35 мм від казенного зрізу. Під запальним отвором є наскрізь кородована порохова

поличка, довжиною 40 мм, шириною 15 мм. На ній – залишок від осі, на якій була шарнірно закріплена кришка порохової полички, зараз цей елемент втрачений. На нижній грані, на відстані 100 мм від казенного зрізу розміщене тоненьке вушко для кріплення до гаківниці дерев'яного ложа. Таке ж вушко розміщене на відстані 670 мм від казенного зрізу.

Дульна частина виконана у вигляді гладкого ствола.

Гак розміщений на відстані 110 мм від дульного зрізу, фігурно вирізаний, максимальна довжина – 170 мм, мінімальна – 80 мм, товщина – 8 мм.

Гаківниця оснащена прицільною системою. Цілик грибоподібної форми з прорізю по центру (ширина при основі – 7 мм, ширина зверху – 10 мм) розміщений на центральній верхній грані казенної частини на відстані 85 мм від казенного зрізу. Мушка розміщена на відстані 60 мм від дульного зрізу.

Дерев'яне ложе втрачене.

Під інвентарним номером З-2875 в колекції Львівського історичного музею числиться залізна кована довгоствольна малокаліберна гармата.

Малокаліберні довгоствольні гармати у XVI ст. використовувалися як при фортечній обороні, так і в польових умовах. Зазвичай, встановлювалися на дерев'яну триногу – так звану козу, або на лафет. Стріляли кам'яними, свинцевими, залізними або чавунними ядрами. Досить широко застосовувалася для озброєння українських замків та міст [4, с. 305–312].

Опишемо гармату з колекції Львівського історичного музею під інвентарним № З-2875:

довжина ствола загальна – 2060 мм;

довжина ствола без тарілі та винграду – 2040 мм;

діаметр каналу ствола – 25 мм;

довжина каналу ствола – 2000 мм;

діаметр запального отвору – 4 мм;

відстань від базового кільця до центра запального отвору – 31 мм

Тіло гармати конструктивно і візуально ділиться на дві частини – дульну і казенну, які співвідносяться між собою в пропорції наближеній до 1:2.

Казенна частина восьмигранна, довжиною 740 мм. Запальний отвір розміщений на центральній верхній грані у стволі без панівки. На відстані 10 мм від отвору з боку казенної частини є округле заглиблення діаметром 10 мм для насипання пороху. Таріль плоска, діаметром 55 мм.

Дульна частина виконана у вигляді гладкого ствола.

Гармата оснащена прицільною системою. Цілик грибоподібної форми з проріззю по центру (ширина 23 мм, висота 10 мм) розміщений на центральній верхній грані казенної частини на відстані 106 мм від казенного зрізу. Мушка розміщена на відстані 16 мм від дульного зрізу.

Однією з особливостей цієї гармати є цапфи, які насаджені на ствол за допомогою кільця шириною 30 мм вже після того, як гармата була викувана. Цапфи і кільце виготовлені з одного шматка металу, в якому був посередині прорубаний отвір, кінці якого сформовані в цапфи, а отвір підігнаний до форми кола, діаметр якого дорівнює зовнішньому діаметру ствола в місці посадки (ймовірно, розжареним). Цапфи несиметричні, довжина правої – 22 мм, діаметр 15 мм, довжина лівої – 37 мм, діаметр 15 мм.

Зовнішня поверхня дульної частини стволів після виготовлення була обпиляна напилком, що мінімізувало сліди ковальського зварювання. Чіткість візуалізації кутів граней казенних частин, рівність поверхні граней та відсутність видимих слідів ковальського зварювання також є свідченнями того, що після ковальського зварювання вони були додатково обпиляні напилком. Гранчатість елементів будови стволів, декор у вигляді геометричного орнаменту, в нашому випадку – фризів з трикутників, ромбів та точок, виконаних методом карбування, декор у вигляді глибоких паралельних ліній є однією з характерних ознак декорування, притаманних готичному стилю, який панував у гарматному декорі XIV–XV ст., втім, досить часто використовувався в XVI ст. [14]. Епіграфіка чи маркування відсутнє.

Техніка виготовлення обох стволів, стилізація декору, аналогічні прицільні системи, дозволяють нам припускати, що гармати виготовлені одним майстром.

Під час консервації дві гармати були оброблені таніном, що надало металу чорного кольору. Сьогоднішній стан стволів задовільний. Видимих слідів корозії не виявлено.

Калібр та товщина стінок ствола – однакові. Прицільні системи аналогічні. Гармати відрізняються між собою довжиною та вагою ствола. Проаналізуємо зазначені характеристики стволів.

Стволи обох гармат являють собою масивні залізні ковані труби циліндричної форми, закриті залізною пробкою – так званим казенним гвинтом, з казенної сторони. Заряджання обох гармат відбувалося з дула. В канал ствола насипався пороховий заряд, за допомогою шомпола досилались пиж (клейтих) та куля чи невеличке ядро, яка додатково могла бути обгорнута в тканину, яка виконувала функцію обтюратора [15, с. 319 – 328]. В довгоствольній гарматі запальний порох насипали безпосередньо в отвір. В гаківниці запальний отвір розміщений з правого боку, тому запальний порох насипали на полицьку. Таким чином описані взірці готувалися до пострілу. Для виконання самого пострілу з обох гармат потрібна була обслуга з двох людей: один наводив приціл, другий за по командою наводчика підпалював порох за допомогою розжареного залізного прута або гноту. Запальний порох загорявся, вогонь проникав через запальний отвір в канал ствола і відбувався сам постріл. Іноді запальний порох згорав, але пострілу не відбувалося. В такому разі стрілець мусив прочистити запальний отвір, знову засипати порох і підпалити його.

Відзначимо, що перенесення запального отвору фортечної вогнепальної зброї на праву сторону казенної частини відбулося в XVI ст., і, було досить суттєвим технічним вдосконаленням, яке вочевидь, обумовлювалося потребою ведення більш точної стрільби [16]. Розглянемо детально цей момент. Стрілець-навідник утримує зброю наведену на ціль, прицільна лінія при цьому проходить по поверхні ствола.

Якщо запальний отвір розміщувався зверху казенної частини каналу ствола, в момент пострілу, під час загоряння пороху, прямо перед очима стрільця виникало доволі сильне задимлення, саме в цей час зазвичай втрачалась точність наведення зброї на ціль. Якщо ж запальний отвір був розміщений з боку, задимлення відбувалося дещо в стороні від очей і не закривало прицільну лінію, що дозволяло стрільцю утримувати зброю наведеною на ціль. Варто зазначити, що гармати, які встановлювалися на лафети, цього вдосконалення не потребували.

Достеменно точних свідчень про такі характеристики, як швидкість та дальність стрільби, описаних нами типів зброї XVI ст. до нас не дійшло. Але на підставі багатьох досліджень прийнято вважати, що швидкість стрільби становила не більше одного пострілу в 2-3 хвилини, а дальність – не більше 400 кроків [17, с. 166 – 167].

Оскільки на описаних нами гарматах відсутні маркування та епіграфіка, ми не можемо стверджувати, що вони були виготовлені у Львові. Але вважаємо за доцільне частково висвітлити стан забезпечення міста артилерією описаного типу.

Львів завжди дбав про свою безпеку. У XV–XVII ст. місто було важливим центром виготовлення артилерії. З XVI ст. у місті діяло дві ливарні – біля Галицької та Краківської брам, де виготовлялися гармати. За актовими джерелами на озброєнні Львова у 1534 р., окрім інших гармат, було 6 гаківниць, 780 олов'яних і 570 залізних гаківничних куль, у 1558 р. – 13 гаківниць, 240 олов'яних та 500 залізних гаківничних куль, 4 довгі залізні гармати, у 1570 р. – 6 гаківниць і 380 залізних куль до них [4, с. 307; 19].

У книзі приходу Львівського історичного музею гарматі під інв. № 3-2875 присвоєно номер 019043, під інв. № 3-2875 – 019046 і вказано, що у фонди надійшли з колекції Національного музею ім. Яна III у Львові [12-13]. Колекція зброї Національного музею ім. Яна III формувалася з предметів, переданих в музей жителями міста, з приватних колекцій та речей, куплених в антикварів [20, с. 12]. На жаль, документів, які б свідчили про те, як саме описані нами

гармати потрапили в колекцію музею, нам відшукати не вдалося. Архів документації Музею практично не зберігся [21].

9 травня 1940 року у Львові розпочалась музейна реформа, яка передбачала кардинальну реорганізацію роботи музейних установ міста, а саме – об'єднання двадцяти шести діючих на той час музеїв в п'ять. Звичайно, це не пройшло безслідно для колекцій. Незліченна кількість пам'яток в ході реформації була знищена або втрачена. Таким чином, формування колекції артилерії новоутвореного Львівського державного республіканського історичного музею, сьогодні це – Львівський історичний музей, відбувалося шляхом передачі у фонди гармат з колекцій розформованих музеїв [22]. Колекція артилерії XIV–XVIII ст. Національного музею Яна III була майже в повному складі передана до новоствореного музею, що, в свою чергу, стало запорукою її збереження.

Сьогодні в Україні активно розвивається історичне зброєзнавство. Дослідження артилерійських артефактів XIV–XVIII ст. у сучасних музейних колекціях дасть змогу не лише краще зрозуміти розвиток зброярського мистецтва, особливості застосування та будови тих чи інших гармат, але й стане яскравим акцентом у вивченні багатомістових військових традицій.

Збройні колекції, в тому числі й артилерії XVI–XVIII ст. завжди привертали до себе особливу увагу, адже є важливим джерелом історичної інформації, наглядним прикладом розвитку зброярського ремесла, та дуже часто – високохудожніми витворами мистецтва.

1. *Грушевський М.С.* Опис Львівського замку 1495 р. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1896. Т.13. – Кн.4. – С.1–12.

2. *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові / Іван Крип'якевич. – Львів : Каменяр, 1991. – 168 с. ; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.).

3. Інвентарі Олицького замку XVII – XVIII століть: Збірник документів / Збір. і підг. до друку В. Александрович. – Луцьк, 2007. – 276 с.

4. *Мальченко О.* Арсенали українських замків XV – середини XVII ст.: монографія / О. Мальченко. – К., 2004. – 398 с.

5. *Badecki K.* Średniowieczne ludwisarstwo Lwowskie. – Lwow; Warszawa; Krakow, 1921. — 59 s.

6. *Badecki Karol.* Ludwisarstwo Lwowskie za Zygmunta I. – Lwow, 1921. – 106 s.

7. *Мальченко О.* Museum artilleriae ucrainicae saeculi XV–XVIII. Pars prima. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях – К., 2011. – 216 с., 84 ст. ілюстр.

8. *Верхотурова М.* Ручна короткоствольна залізна кована бомбарда з колекції Львівського історичного музею «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – С. 203–206

9. *Верхотурова М.* Органок кінця XVI – початку XVII ст. з колекції Національного музею історії України в Києві // Військово-науковий вісник. – Вип.27. – Львів: НАСВ, 2017. – С. 257–269

10. Львівський історичний музей. Фондова група «Зброя». Предмет під інвентарним № 3-2875.

11. Львівський історичний музей. Фондова група «Зброя». Предмет під інвентарним № 3-2878.

12. Львівський історичний музей. Інвентарна книга, с.23.

13. Львівський історичний музей. Інвентарна книга, с. 24.

14. *Жолтовський П.* До історії художнього металу на західних землях України в XIV–XVII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1957. – № 3

15. *Бехайм В.* Энциклопедия оружия (Руководство по оружеведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.) / Пер. с нем. А. А. Демидов и др., отв. ред. С. В. Єременко. – СПб., 1995.

16. *Вилинбахов В. Б.* К вопросу о датировке устюжно-железопольских пищалей // Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея. Выпуск IV / [редкол. Ермошин И. П. (отв. ред.) и др.]. – Л., 1959. – С. 235–243.

17. История отечественной артиллерии. Том I. Книга I. / [редкол.: С.С. Варенцов (отв.ред.) и др.]. – М., 1959. – С. 145–148.

18. Средние века. Эпоха Ренессанса: Пехота – Кавалерия – Артиллерия / Ф. Функен, Л. Функен; Пер. с фр. М.Б. Ивановой. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2002. – 146 с.: цв.ил. – (Энциклопедия вооружения и военного костюма).

19. *Білушак Т.* Дослідження обороноздатності середньовічного Львова XIV–XVIII ст. на основі аналізу архівних та музейних джерел // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: матер. наук.- практ. конф., м. Київ, 7–9 квітня 2015 р., Національний авіаційний університет/ редкол. Тюрменко І. І. та ін. – К.: «Талком», 2015. – 384 с.

20. *Mekicki R.* Muzeum narodowe im. Krola Jana III we Lwowie. Przewodnik po zbiorach z 12 tablicami – Lwow, 1936. – 136 s.

21. Muzeum Narodowe im. Krola Jana III we Lwowie

22. *Терський С. В.* Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни // Військово-науковий вісник. – Вип. 19. – Львів: АСВ, 2013

Надійшла до редколегії 28.08.2017 р.

Рецензент: *С.В. Терський*, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та етнокомунікації, Національний університет «Львівська політехніка» м. Львів

Verkhoturova Mariana

MEDIEVAL CANNON FROM THE COLLECTION OF LVIV HISTORICAL MUSEUM

The article analyzes two models of artillery 16th century from the collection of Lviv Historical Museum. A brief description of the history of the appearance and state of Lviv's provision of this type of armament. The technology of the use of alkaline and long-barrel small-caliber cannons is considered. A comparative description of the structural features of the structure of the guns, which influenced the differences in the application, was made. The museum history of cannons is explored.

Keywords: hakenbushe, long-barred low-caliber gun, artillery XVI-XVII centuries, collection, Lviv Historical Museum.